

УДК 572. 028: 165. 75.

Джулай Ю.В.

ПІСЛЯМОВА ДО СТАТТІ Е.ГЕЛНЕРА "ПОНЯТТЯ ТА СУСПІЛЬСТВО": ДЕЯКІ НАСЛІДКИ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ТЕОРІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті наводяться відомості про творчий шлях Е.Гелнера. Висвітлюються концептуальні підвалини функціоналістських проектів еибудови антропологічної теорії та їхнє використання у критиці відповідних проектів еволюціонізму та структуралізму.

Ім'я Ернеста Гелнера відоме, перш за все, філософам та соціальним антропологам. Через жорстку критику багатьох метрів філософії та соціальної антропології другої половини ХХ ст. Е.Гелнеру було важко увійти до академічної спільноти. Проте роль лицаря-одинака, котрий обстоює універсальне значення критичного раціоналізму попперівського вишколу, була, як на нього, не такою вже й поганою, оскільки виправдовувалася боротьбою проти різних течій ідеалізму та релятивізму.

Ернест Гелнер народився 3 грудня 1925 р. в Парижі. Згодом батьки перевезли його до Праги, де він навчався у класичній середній школі. Початок другої світової війни єврейська родина Гелнерів зустріла вже у Великобританії. А от кінець другої світової війни застав Гелнера у Празі, де він був водієм бронетранспортера. У 1949 р. він опиняється в Лондонській школі економіки, а 1962 р. стає професором філософії, логіки та наукового методу. Завдяки праці "Words and things", що вийшла друком 1959 р. й містила критику оксфордської школи лінгвістичного аналізу, до нього приходять гучна, хоча й дещо скандальна слава. 1962 року цю роботу перекладено російською мовою (переклали В.Добронравов та В.Швирьов) [1]. Перекладачі не звернули належної уваги на те, що ця критика постала як наслідок майстерного застосування методології фальсифікаціонізму К.Поппера й відповідних методологічних процедур обґрунтування теорій. Їх, радше, цікавило те, що один ідеаліст критикує іншого, а від цього завжди ви-

грає справа діалектичного й історичного матеріалізму.

У 50-і роки Е.Гелнер відкриває для себе антропологію. Стараннями Б.Малиновського цій науці було прищеплено здоровий дух емпіризму. Привабливість соціальної антропології підсилювалась абстрактністю будь-якої, а не лише помилкової філософії. Економіка ж, що її викладали тоді в LSE (Лондонській школі економіки), видавалася Гелнеру чимось на кшталт суміші другорядної допоміжної математики й не дуже добросчесної соціології. Соціологія складалася з переплетень різних положень, течій парсонізму й супермодних пояснень єдності останніх. А в антропології тихо й непомітно відходив час шанувальників ідей Малиновського. Найбільш помітною методологічною подією в колі цих останніх стає поступове усвідомлення теоретичної незабезпеченості принципу синхронізму й втрати ним будь-якого методологічного значення для польових досліджень [2]. Відомо, що саме абстрактність лінгвістичної філософії стосовно деяких образів соціальної реальності викликала критику останньої й новий потяг до занять антропологією. Ось чому подальше проникнення лінгвістичної філософії - герменевтики - в антропологію, пов'язане з філософією Л.Вітгенштайна, Гелнер сприймає з гумором, як певну іронію долі, хоч і не зовсім втішну.

За сорок років подальшої активної діяльності Гелнер зробив суттєвий внесок у розробку проблем антропології та методології антропологічних досліджень. Як антрополог, Гелнер починає з того, що піддає суто концепту-

альній критиці схематику родинних стосунків, яка має на меті покращення розуміння політичної структури та контурів державного устрою племен Марокко ("Saints of the Altas", 1969). Відомими стали також праці Гелнера з історії й критики марксистської антропології та порівняння останньої із західною антропологічною традицією ("Soviet and Western Anthropology", 1980). Одну з праць даного циклу під назвою "Марксистська книга буття" було перекладено російською мовою на початку 90-х років ХХ ст. Тут Гелнер відшукує корені ототожнення марксистською теорією антропосоціогенезу поняття родової сутності людини із початковим ступенем її розвитку й еволюції. На думку автора, спроба знайти у дарвінізмі принципове обґрунтування теорії історичного процесу виявилася непослідовною, більше того, просто некоректною. За своєю філософською основою дарвінізм є глибоко номіналістичною концепцією, бо врешті-решт, і види змінюються. З огляду на це, вважати певний стан людства деякою родовою сутністю, а водночас і певним орієнтиром, що зберігає своє значення для всієї подальшої історії людства, означає полишати позиції послідовного емпіризму. Антиноміналістський крок Ф.Енгельса, на думку Гелнера, зумовила його захопленість критикою німецької ідеології та теорією свідомості німецького романтизму, покликаної подолати кантівське протистояння між буттям та обов'язком [3]. У західній антропології Гелнера цікавили теорії Е.Дюркгайма та М.Вебера. Діапазон інтересів Гелнера, з одного боку, визначається сталою цікавістю до структури загальнолюдської історії, з другого - спорадичним інтересом до проблем етнічності й націоналізму ("Thoughts and Change", 1964; "Nations and Nationalism", 1983). Його остання робота - "Нації та націоналізм" - уже 1985 року потрапляє в поле зору радянських рецензентів [4], які особливу увагу звернули на комбінаторику ймовірних типів націоналізму.

Дехто з антропологів вважає, що в цих працях чимало парадоксального. Коли не брати до уваги марокканські студії, які поцінуються, оскільки являють собою зразковий дослід британської антропологічної школи, можна сказати, що згодом Гелнер полишає практику локальних етнографічних проєктів. Він переходить до системної оцінки фактичних аспектів антропологічних спостережень,

надаючи перевагу порівняльному аналізу й систематизації. Проблема зняття суперечностей у теоретичних висновках антропології та вибудова антропологічних моделей, а згодом і антропологічних теорій перебуває в центрі його уваги. Саме тому Гелнеру закидали, що як теоретик він ближчий до Дж.Фрезера, ніж до Б.Малиновського. Однак з цим навряд чи можна погодитися. Теоретичні моделі антропології в дусі попперівського принципу фальсифікації, котрі пропонує Гелнер, вельми відрізняються від метафізичних моделей Дж.Фрезера.

Гелнер ніколи не приховував свого негативного ставлення до комуністичної ідеї. За його власним свідченням, він належить до вузького кола людей, які ніколи не пережили марксизм як фазу особистого інтелектуального розвитку. Під час другої світової війни на Гелнера, який тоді був учнем середньої школи, мали надзвичайний вплив Артур Кестлер та Джордж Оруел. Згодом він захопився ідеями К.Поппера і Р.Арона [5]. Так само негативно, як і до комунізму, Гелнер ставився до психоаналітичних церков, що, немов гриби після дощу, повиростали у США по другій світовій війні і були істотною складовою так званих нових релігійних рухів ("Psychoanalytic Movement", 1985). Водночас Гелнер визнавав привабливість комуністичної системи й сучасних мусульманських рухів для пересічної людини, зумовлену тим, що вони обіцяли цій пересічній людині.

Попри неприхований європоцентризм деяких його крос-культурних студій, Гелнер завжди мав повагу й аналітичну доброзичливість до інших культур. Та йому не бракувало й відверто неприязного ставлення до тетчеризму у Великобританії. На його думку, саме тетчеризм посилив загрозу тиранії ринку щодо громадян ("Condition of Liberty", 1994).

Гелнер бере активну участь у дискусіях із провідними систематизаторами західної марксистської думки, зокрема із Пері Андерсоном. Ця дискусія зачіпає філософські, методологічні й лінгвістичні контексти структуралістського та постструктуралістського способу реконструкції первісної свідомості, ідеологізованої подальшим історичним поступом [6].

1970 р. на запрошення Джека Гуді Гелнер розпочинає у Гарварді цикл лекцій, об'єднаних темою раціональності. Він намагається передати слухачам своє занепокоєння причетністю культурної антропології до методо-

логічних недоліків компаративістського аналізу, яскравим зразком яких є "орієнталізм". Методологічним "запобіжником" проти помилок у жанрі компаративістики має стати, за Гелнером, стратегія "непомітного руху підводного човна, оснащеного безліччю безрископів". Статтю "Поняття та суспільство" ("Concepts and Society") було вперше включено до впорядкованої В.Вільсоном збірки статей, яка під загальною назвою "Раціональність" була видана в Оксфорді 1979 р. Ім'я Гелнера фігурує тут поруч з іменами Дж.Агассі, П.Фінча, Ал.Макінтайра, М.Холіса, Р.Хортон. Окремо стаття "Поняття та суспільство" побачила світ **ще 1962 р.** в складі праць V Міжнародного конгресу з соціології, що відбувся у Лувені. Поділ статті на невеликі завершені фрагменти дозволяв Гелнеру легко переходити до тезового викладу матеріалу, як того вимагає публічний виступ або лекція. Відтак, до цієї статті потрапили й положення щодо методології функціоналізму зі статті "Час і теорія в соціальній антропології" ("Time and Theory in Social Anthropology"), опублікованої ще 1958 р. Зрештою, обидві статті об'єднала ідея різнобічного аналізу ефективності застосування функціоналістської методології у теоретичних реконструкціях символічної поведінки первісної людини.

Успішна діяльність Гелнера у Кембріджі на факультеті антропології тривала понад десять років і завершилась 1992 р., коли він очолив Центр з вивчення проблем націоналізму, заснований у Будапешті з ініціативи Дж.Сороса. У 1995 р. смерть перервала діяльність Гелнера на цій посаді.

Добре відомо, що, за ідеологією функціоналізму, структурованість суспільства з огляду на соціальні інституції відтворюється та закріплюється шляхом віднайдення оптимальних форм взаємопов'язаності всіх складових соціальної системи, що впливають на відтворення так званих базових людських потреб. Те, що всі функції соціальних інституцій утворюють узгоджені ланцюги (чим і забезпечується задоволення масових потреб), призводить до виникнення надто телеологічних моделей соціальної структури суспільства. Відомо також (як довів представник аналітичної філософії Е.Нагель), що телеологічні або функціональні пояснення можуть з успіхом та без втрати змісту замінитися на нетелеологічні [7]. Проте головною турботою функціоналістів є

фіксування неперервних змін, що відбуваються у суспільстві, у вигляді змін гіпотетичних, локалізованих між двома стабільними станами суспільства. Найбільш вдалим зразком розв'язання цієї проблеми Гелнер вважає підхід Е.Р.Ліча, запропонований ним у праці "Political Systems of Highland Burma: a Study of Kashin Social Structure" (Лондон, 1959 р.). Так, наприклад, для більш адекватного відображення неперервних соціальних змін у теоретичних моделях антропології Е.Р.Ліч пропонував різко підняти рівень взаємоопосередкованості понять. Спираючись на цю гіпотезу Е.Р.Ліча, Гелнер склав певну типологію аргументів функціоналізму.

На його думку, функціоналізм в антропології від початку не міг бути нічим іншим, ніж гарною географією-етнографією, бо мав на меті підняти науковий рівень за допомогою трансформаційних моделей. Так, наприклад, розподіл соціальних структур на жорсткі (знаково-ритуальні, що забезпечують суспільну рівновагу) та м'які інституції (чаклуни) є вельми відносним. Породжена ритуалом солідарність як жорстка соціальна структура жодним чином не гарантує збереження солідарності після свят, хоча функція ритуалів полягає в подовженні та збереженні власної дії й за межами самого ритуалу [8]. Оцінюючи функціоналізм, варто, вважає Гелнер, запитати: "Чому функціоналізм більш придатний до опису стабільних станів і загалом обмежується фіксуванням таких станів?" Подібна тенденція, за Гелнером, пояснюється актуальністю деяких філософських ідей, зокрема платонізму й гегельянства. Що стосується платонізму, то вплив його легко помітити у прагненні функціоналістів оперувати "надпростиими соціальними одиницями" й розподіляти функції цих соціальних одиниць за схемою однозначної відповідності. Це по-перше. А по-друге, соціальну структуру завжди зорієнтовано на підтримку моралі та соціального здоров'я у суспільстві [9]. Вплив гегельянства дає про себе знати тоді, коли обов'язковою складовою моделі того ж ритуалу стає подання його через конфлікт, який потім ритуалом же і долається [10].

Наступною причиною тяжіння функціоналізму до вивчення передовсім стабільних станів суспільства є глибокий антиісторизм англійської антропологічної школи. Цікавий аналіз цього феномену Гелнер дає у статті "Дві спроби втекти від історії", де наводить

судження Б.Малиновського й Л.Вітгенштайна на користь такої оцінки [11]. Головним методологічним імперативом функціоналізму був опис наявного фактичного стану суспільства, а не того, яким воно могло б чи мало бути [12]. Саме в такий спосіб функціоналісти протиставляли факт вельми гіпотетичним поясненням цього факту. Окрім того, фактичне відображення соціальних структур - справа завжди більш певна і вдячна, аніж спроби віднайти у минулому соціальні структури, які переконливо свідчать про власний базовий характер щодо усього подальшого історичного розвитку. Спротив залученню до моделей сучасних соціальних інституцій соціальних структур з далекого минулого для пояснення сучасного соціального стану є спротивом механістичному перенесенню принципу дальності з космогонії до антропології, що завжди призводить до перебільшення питомої ваги минулого у сучасності. Мовою Зенона, минуле - єдина річ, що може бути причиною, але водночас така річ, що причиною бути не може, оскільки перебуває на великій дистанції від сучасності [13]. Власне ж події сучасності ще не набули питомої ваги для того, аби спричинити виникнення певних соціальних структур. Що стосується генетичних пояснень розвитку соціальної структури, то вони, на думку Гелнера, є хибними тому, що, по-перше, неодмінно зводяться до певної ситуації, яку з тих чи тих мотивів виділяють з-поміж інших подій люди, котрі в ній перебувають. Саме так певна історична подія перетворюється на надзвичайну. А по-друге, ця надзвичайна, методологічно "привілейована", подія поєднується із сучасністю серіями подій, що повсякчас відтворюють себе й власною циклічною присутністю живлять рух до сучасного наявного стану соціальної системи. Врешті-решт, така схема генетичного пояснення збігається із схемою механічного самопідживлення стабільної системи [14]. Проте вагання між принципом дальності та ідеєю самопідживлення (які, за Гелнером, і переживає сучасна антропологія) зовсім не нові. Подібні до цього методологічні фази становлення переживав і психоаналіз.

За іронією долі, антропологі першими почали вивчати стабільні стани суспільства - не тому, що цікавилися феноменом стабільності, а тому, що шукали наочну висхідну стадію для генетичного пояснення [15]. Однак аргументів, що породжують недовіру до генетич-

них пояснень, на сьогодні вже достатньо. Серед них - теза про безпідставність припущення щодо існування так званих привілейованих ситуацій і станів у минулому, в яких сконцентровано подальший сценарій динаміки і, певною мірою, зміст історичних подій. Неприпустимим спрощенням виявляється також паралель між соціальними та космогонічними моделями, що передбачають принцип дальності. Антропологічні моделі мають будуватися із урахуванням багатофакторності соціального розвитку й незапрограмованого прояву подій у часі. Але, знову ж за іронією долі, власне критика однієї методологічної однобічності непомітно призводить до формування нової. Так сталося і у випадку критики недоліків генетичних пояснень. Коли серед функціоналістів стає помітним тяжіння до ототожнення теорії суспільства із теорією підтримки стабільності у суспільстві, це часто-густо призводить до "експлікації способу збереження соціальною системою статус-кво" [16]. За словами Редкліфа-Брауна, антропологічні моделі часто мають справу не з історичними фактами, а з гіпотетичною реконструкцією цих фактів. Саме тому вирішальним моментом побудови антропологічних моделей стає дотримання методологічної виваженості подібних реконструкцій. Наприклад, фізіологи не можуть не визнавати, що життєві цикли упродовж тривалих відтинків часу залишають організм водночас й ідентичним, й відкритим до миттєвих змін. Ось чому наявність рудиментарної форми сама по собі ще не вказує на більш прості ступені розвитку даного явища у минулому, до яких слід прив'язувати й сучасну фазу розвитку цього явища. На користь цього заперечення свідчить, наприклад, факт неспівпадіння в часі функцій одного й того ж соціального інституту. Не меншою помилкою, з погляду функціоналістів, є спроба істориків визнати основою розвитку явища повторювані події в історії значно менше, аніж прецедентів, а прецедентів значно менше, ніж активних дій [17]. У відповідь, історики слушно звинувачують антропологів-функціоналістів у спробі пояснити сучасний соціальний стан його власними ознаками, ігноруючи при цьому тривалий вплив попередніх подій на хід подальших [18].

На думку Гелнера, відмова антропологів від пояснення "через витоки" нагадує наслідування попперівської критики історизму. Однак

ця відмова, скоріше за все, пояснюється небажанням антропологів і далі йти у фарватері ідеї зародження цивілізації від гріхопадіння примітивного суспільства, важливою складовою якої є штучна ідеалізація соціального й морального станів примітивного суспільства. А вже стійке неприйняття штучних ідеалізацій щодо емпірично гарантованої моральної та особистої безпеки у первісному суспільстві підриває довіру до історизму й дедалі все більше актуалізує методологічну позицію К.Поппера. Зрештою, недовіра до так званої "історичної очевидності" сформувалася серед антропологів також через те, що більшість понять, якими

вони оперують, відображають особливості ймовірного досвіду. Предикати предметів імовірного досвіду філософи називають диспозиційними. Так, наприклад, твердження щодо реальних дій вождя або функцій ритуалу в "даному суспільстві просто неможливо перевірити, не передбачивши те, що могло б відбутися в альтернативній ситуації" [19].

На такі проблеми побудови антропологічної теорії звертає увагу Гелнер у другій частині статті "Поняття та суспільство". Детальніше ці питання він розглядає у своїй статті "Час і теорія в соціальній антропології".

1. Геллер Э. Слова и вещи. - М.: Изд-во иностр. литературы, 1962. - 343 с.

2. Davis J. An interview with Gellner // Current Anthropology. - 1991. - Vol. 32. - № 1. - P. 64-65.

3. Геллер Э. Марксистская книга бытия // Этнографическое обозрение. - 1992. - № 2. - С. 48-49.

4. Симония МА. E.Gellner. Nations and nationalism. - Cornell University Press, Ithaca. - New York, 1983. - 150 p. (Рецензія) И Народы Азии и Африки. - 1985. - №6. - С. 176-181.

5. Gellner E. An identity crisis of the East // Independent, 1996, Apr. 29. See in: <http://www.lse.ac.uk/Depts/Government/Gellner/Biblio.html> Section [2].

6. Андерсон К. На путях исторического материализма // Размышления о западном марксизме. - М., 1991. - С. 177-202.

7. Беккер А., Бесков А. Современная социологическая теория в ее применении и развитии. - М.: Изд-во иностр. литературы, 1981. - С. 284.

8. Gellner E. Time and theory in social anthropology // Mind. - 1958. - Vol. 64. - № 2. - P. 190.

9. Ibid. - P. 190.

10. Ibid.

11. Геллер Э. Две попытки уйти от истории // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. - М., 1990. - С. 147-161.

12. Gellner E. Time and theory in social anthropology // Mind. - 1958. - Vol. 67. - № 2. - P. 193.

13. Ibid. - P. 195.

14. Ibid. - P. 197.

15. Ibid. - P. 197.

16. Ibid. - P. 198.

17. Ibid. - P. 200.

18. Ibid. - P. 200.

19. Ibid. - P. 201.

Dghulay Y.V.

AN AFTERWORD OF GELLNER'S ARTICLE "CONCEPTS AND SOCIETY": SOME CONSEQUENCES OF STRUCTURE-FUNCTIONAL APPROACH TO THE THEORY IN SOCIAL ANTHROPOLOGY

Main events of Gellner's creative way are considered in article. Conceptual foundations of functionalist projects for construction of the anthropological theory are considered too. The author demonstrated, how these foundations from functionalism are composition parts for criticism in evolutionary projects of anthropological theory.